

* Ümit Özgür DEMİRCİ

ARAP HARFLİ ÖZBEKÇENİN İMLÂ ÖZELLİKLERİ:

Bu çalışmanın konusu, Arap harfli Özbekçenin imlâ özellikleri. Bu çalışma, benim 2001 yılında Çanakkale Onsekizmart Üniversitesinde bitirme tezi olarak hazırladığım “*Özbek Türkçesinin Kuruluş Döneminin Özellikleri*” adlı çalışmada üzerinde çalıştığım “*Maarif ve Okutguç*” dergisi ve yakında yayınlayacağım “*Şeybâni Han Destanı*” adlı eserler temel alınarak hazırlanmıştır.

Arap harfli Özbekçe: Ülkemizde geçiş dönemi Özbekçesi olarak da adlandırılan Arap harfli Özbekçe, Arap harflerinin ıslah edilerek Türkçenin fonetiğine uydurulması sonucunda ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi Türk dünyasında Arap harflerinin Türkçenin fonetiğine uygun olmadığı tartışmaları çok uzun zamanlardan beri yapılmaktadır. Bu amaçla Arap alfabesini terk ederek Latin alfabesine geçiş tartışmaları da uzun bir müddet yapılmıştır.

Ben burada sadece Arap harflerinin ıslah edilip Türkçenin fonetiğine uydurulmasından bahsedeceğim.

Bu konuda Maarif ve Okutguç dergisinin 3. sayısında S. Uygur adlı edibin yazdığı “*Arap harflerinin ıslahı ve Latin alfabesine geçiş (Tarihe Bir Bakış) adlı makalede Arap harflerinin ıslahıyla ilgili ilk çalışmayı Azerbaycan’ın meşhur ediplerinden Mirzafethali Ahunduf isimli edibin yaptığını ve bu doğrultuda ilk raporu hazırladığını belirtmiştir. Yine aynı edibin ıslah edilmiş Arap harfleriyle ilk olarak “Yusuf Şah” hikâyesini 1823 yılında yayımladığını belirtmektedir. Daha sonra da bu Arap harflerini ıslah etme düşüncesi Azerbaycan, Tataristan ve Özbekistan’da tartışılmaya başlanmıştır,*” demektedir.¹

Hepimizin bildiği gibi Özbekçe 20.yüzyılda müstakil yazı dili olarak kullanılmaya başlandı. Çağataycanın devamı olan bu edebi dilde, kol yazması Çağatay metinlerinden farklı imlâ kullanılmıştır. İlk önce 1923-1927 yılları arasında ıslah edilmiş Arap alfabesini, 1927-1930 yılları arasında da hem Arap alfabesini hem de Latin alfabesini yan yana kullanmışlardır. 1930 yılından sonra Latin alfabesine geçiş tamamlanmıştır.

Kısacası bizim burada sözünü edeceğimiz Arap harfli Özbekçe 1923-1930 yılları arasında kullanılmış, imlâ özellikleri bakımından hem Çağataycadan hem de Osmanlıcadan çok farklı imlâ özellikleri arz etmektedir.

---

¹* Marmara Üniversitesi Türkiyât Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili doktora öğrencisi.
DEMİRCİ, 2001 s.1-6.

VOKALLER

Ele alınan metinlerde a, e, ê, ı, i, o, ö, u, ü olmak üzere dokuz vokal vardır. Böylece Türkiye Türkçesindeki sekiz vokale karşın, metinlerde kapalı “e” sesiyle birlikte dokuz vokal vardır.

a vokali: Metinlerde art damak vokali olan “a” vokali kelime başında ئا şeklinde işaretlenmiş, “a” vokali kelime ortasında ve sonunda ا şeklinde işaretlenmiştir.

Örnekler:

alib

ئالب

dar

دار

e vokali: Ön damak vokali olan “e” vokali metinlerde kelime başında ئه şeklinde gösterilmiştir. Kelime ortasında ve sonunda ise ه veya ە şeklinde işaretlenmiştir.

Örnekler:

bendi

به ندی

seper

سه په ر

ı, i vokalleri: Art damak vokali olan “ı” vokali ile ön damak vokali olan “i” vokalleri metinlerde, kelime başında ئ or ئ şeklinde; kelime ortasında ı , ı şeklinde; kelime sonunda ise ی şeklinde gösterilmiştir.

Örnekler:

biler

بيله ر

boldı

بولدی

o, ö vokalleri: Art damak vokali olan “o” vokali ile ön damak vokali olan “ö” vokalleri metinlerde kelime başında ئو şeklinde gösterilmiştir. Osmanlıcada da kullanılan bu işaret Osmanlıca için umumileşmediği halde bu metinlerde ve geçiş dönemi Özbekçesinde umumî bir kural olmuştur. o, ö vokalleri kelime ortasında ve sonunda ise و şeklinde gösterilmiştir.

Örnekler:

kökte

کوکته

öter

ئۆتەر

u, ü vokalleri: Art damak vokali olan “u” vokali ile ön damak vokali olan “ü” vokali bu metinlerde kelime başında ئۇ şeklinde gösterilmiş, kelime ortasında ve sonunda ise و şeklinde gösterilmiştir. Böylece “ö, o” vokallerinden ayırt edilebilmesi için *vavın* üzerine *ötre* konmuştur.

Örnekler:

üç

ئۈچ

cüz

جۈز

ê vokali: Türkçede “i” ile “e” arasında bir sese sahip olan, “ê” vokali bu metinlerde kelime başında ئې; ilk hecede ise ې şeklinde gösterilmiştir. Böylece “i” ve “e” vokalinden farklı olduğu ayrı işaretlenerek gösterilmiştir. Bu imlâ tüm geçiş dönemi Özbekçe metinlerinde istisnasız uygulanmıştır.

Örnekler:

ëtige

ئېتىگە

kép

كېپ

KONSONANTLAR

Geçiş Dönemi Özbekçesine ait metinlerde ظ, ط, ض, ص, ژ, ذ, ح, ث gibi Arapça ve Farsçada olan, Türkçe kelimelerde olmayan; ancak Çağataycada ve Osmanlıcada kullanılan bu seslere yer verilmemiştir. (Birkaç Arapça kelimedede ح ve ژ sesi kullanılmıştır). Bunun yerine Türkiye Türkçesinde olduğu gibi tüm “s” sesleri س ile bütün “h” sesleri ه veya خ sesleri ile gösterilmiş, bütün “t” sesleri ت ile tüm “z” sesleri ise ز ile gösterilmiştir.

Ayrıca Türkçe kelimelerde olmayan ancak dilimize Farsçadan girmiş olan kelimelerde kullanılan “j” sesi metinlerde birkaç kelimenin dışında kullanılmamıştır.

Yine Eski Türkçede var olan ve Özbekçede de varlığını devam ettiren ij sesi metinlerde yerini tamamıyla “ñ” sesine bırakmış ve istisnasız “ñ” şeklinde gösterilmiştir.

Örnekler:

caŋğı
mèŋe

جاڭغى
مېڭە

Metinlerde kelime sonundaki “y” seslerini gösteren “y” harfinin altına tıpkı bazı Çağatayca metinlerde olduğu gibi iki nokta ي konulmuştur. Bu imlâ istisnasız kelime sonundaki tüm “y” seslerinde uygulanmıştır.

Örnekler:

eyneley
bècey

ئەينە لەي
بېجەي

Sonuç olarak : Özbekler, Türkçe için hiç de elverişli olmadığı halde uzun yıllar kullanılan Arap alfabesini ıslah ederek, Türkçe için daha kullanışlı hale getirmişlerdir. Bugün Arap harfli metinlerde “a” mı “e” mi; “u, ü” mü; “o, ö” mü; “i” mi “ë” mi olduğunu tam olarak belirtmekte tereddüt ettiğimiz sesler, Geçiş Dönemi Özbekçesine ait metinlerde birbirinden rahatlıkla ayırt edilebilmektedir. Bu kural Geçiş Dönemi Özbekçesinde genelleşmiştir.

VOKAL -KONSONANT UYUMU

Vokallerin, kalınlık- incelik bakımından uyumu aynı zamanda bir vokal- konsonant uyumudur. Böylece Arap harfli metinlerde “k, g” gibi konsonantlar kalın vokallerle, “k, g” gibi konsonantlar ise ince vokallerle kullanılmaktadır. Bu kullanım özellikle vokal uyumlarının aranmasında oldukça önemlidir. Bu kural yazıda Arap harflerini kullanılan tüm Türk dillerinde genellikle uygulanmıştır. Geçiş Dönemi Özbekçesine ait ele alınan metinlerde bu kuralın uygulandığını görmekteyiz. Ancak bazı kelimelerde bu kuralın bozulduğu tespit edilmiştir. Böylece bazı Arapça ve Farsça kelimelerde “k, g, h” gibi konsonantlarla birlikte ince vokallerin kullanıldığı tespit edilmiştir.

kestige
geyret

قەستگە
غەيرەت

ARAPÇA VE FARŞÇA KELİMELERİN İMLÂSİ

Osmanlıcada genel olarak Arapça ve Farsça kelimeler için Arapça ve Farsça kelimelerin imlâsı uygulanmıştır. Arapça ve Farsçada uzun vokaller harf ile gösterilirken, Arapçada kısa vokaller de hareke ile gösterilmiştir. Osmanlıcada ise uzun vokaller harf ile gösterildiği halde, kısa vokaller hareke kullanılmadığı için gösterilmemiştir. Bu metinlerde ise Arapça ve Farsça kelimelerin imlâsı şöyledir:

1. Türkçe kelimelerde olduğu gibi tüm sesler gösterilmiştir.

Örnekler:

<i>hemme</i>	مه مهمه
<i>māḳul</i>	ما قؤل

2. Bazı Arapça ve Farsça kelimeler ince sıradan yazılmıştır:

<i>ehmet</i>	ئه مهمت
<i>merhem</i>	مه ر مه م

3. Bazı Arapça ve Farsça kelimeler tıpkı bazı Çağatayca metinlerde olduğu gibi kalın sıradan yazılmıştır:

<i>maydānga</i>	ما يد انغا
<i>avval</i>	ئا و وال

4. Arapça ve Farsça kelimeler Türkçede nasıl telaffuz ediliyorsa öyle yazılmıştır. Bazı kelimelerde yan yana gelen iki vokal arasına “y” yardımcı konsonantı girdiği gibi bu kelimeler vokal uyumlarına uydurulmuştur.

<i>cemi</i>	جه می
<i>şāyır</i>	شایر

Ancak bazı Arapça kelimeler ise Osmanlıca ve Çağataycada olduğu gibi asıl imlâsıyla yazılmıştır.

<i>elhemdü- illā</i>	ئه لهه مدی لئلا
<i>hey'et</i>	مه یه ت

5. Arapçada şedde ile yazılan ikiz konsonantlar, incelenen metinlerde yan yana yazılan çift konsonantla gösterilmiştir:

<i>hemme</i>	مه مهمه
<i>müddahā</i>	مؤ د د اما

6. Türkçede iki vokal yan yana bulunmaz, dilimize yabancı dillerden girmiş olan “şiiir, şair” gibi kelimelerde bulunabilir. Metinlerde ise yan yana gelen vokaller arasına “y, v” konsonantları getirilmiştir.

şāyır
duvā

شاير
دۇوا

HAREKELER:

Arapçada özellikle kısa vokalleri göstermek için kullanılan hareketlere Türkçede fazla rağbet edilmemiş, genellikle geçiş dönemlerine ait bazı metinlerde kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde kullanılan hareketler, Osmanlıcada hızlı yazmak esas olduğu için birkaç istisna hareke dışında genellikle kullanılmamıştır.

Metinlerde ise bazı hareke işaretleri istisnasız kullanılmış ve bazı seslerin ayırt edilmesinde önemli rol oynamıştır.

Metinlerde kullanılan hareketler şunlardır:

Hemze: Metinlerde oldukça fazla kullanılmıştır. Hemzenin kullanıldığı yerler şunlardır:

1. Kelime başında “a” sesini verir.

Örnekler:

adamnar	ئاد امنار
aldı	ئالدى

2. Kelime başında “e” sesini verir.

Örnekler:

eni	ئەنى
eytken	ئەيتكەن

3. Kelime başında “ı ve i” sesini verir.

Örnekler:

işige	ئىشىگە
iynde	ئىينىدە

4. Kelime başında “o, ö, u, ü” seslerini verir.

üçün	ئۈچۈن
öz	ئۈز

5. Bazı Arapça kelimeler Arapçadaki imlâsıyla yazılmıştır. Arapçada hemzenin kullanıldığı kelimelerde kullanılmıştır.

hey' et

مه يه ت

Zamme (Ötre): Metinlerde kullanılan bir başka hareke de ötre dir. Metinlerde kelimedeki ses “u, ü” okunacağı zaman vavın üzerine genellikle ötre konulmuştur.

Örnekler:

bu

بۇ

bülbül

بۇ لبؤل

Osmanlıcada oldukça fazla kullanılan tenvin işareti bu metinlerde kullanılmamıştır. Böylece -an, -en, -m, -in ekleri harfle yazılmıştır.

Yine Osmanlıcada Arapça kelimelerde ikiz konsonantı göstermek için bazı metinlerde şedde kullanılmıştır. Ancak bu metinlerde Arapça kelimelerdeki ikiz konsonant yan yana yazılan iki konsonantla gösterilmiştir.

hemme

مه ممه

müddahā

مؤ د د ا ما

TÜRKÇE KELİMELERİN İMLÂSİ:

Türkçe kelimelerin imlâsındaki en önemli özellik tüm seslerin gösterilmesidir. Çağataycada ve Osmanlıcada Türkçe kelimelerde ilk hecede ve kelime ortasında genellikle vokaller gösterilmez. Ancak metinlerde istisnasız tüm vokaller gösterilmiştir. Ayrıca vokallerin imlâsıyla ilgili önemli bir nokta da vokallerin birbirinden rahatlıkla ayırt edilebilmeleri için üzerlerine konan hemze ve ötre işaretleridir.

Metinlerdeki Türkçe kelimelerdeki konsonantların imlâsında da yine Çağataycadan ve Osmanlıcadan farklı bazı kullanımlar dikkat çekicidir.

Bu özellikleri kısaca şöyle toparlayabiliriz:

Kef sesi: Metinlerde kef sesi “k, g, ŋ” seslerini vermektedir. Çağataycada ve Osmanlıcada da aynı seslerin değer ve karşılığı olarak kullanılan kef sesi genellikle kelimenin gelişine göre “k, g, ŋ” sesi olarak okunur. Osmanlıcada bazı dönem metinlerinde kef sesi “g” okunacağı zaman üzerine yatay çizgi konur, yine bazı dönem metinlerinde “ŋ” okunacaksa kefin üzerine üç nokta konulmuşsa da bu kurallar genelleşmemiştir.

Ancak bu metinlerde kef sesinin üzerine konan çeşitli işaretlerle kef sesinin “k, g, ɳ” okunuşlarının ayırt edilebilmesi sağlanmıştır.

Buna göre kef sesi “k” okunacağı zaman kef sesinin üzerine hiçbir işaret konulmamıştır.

Örnekler:

kökte	کو کته
kêp	کېپ

Kef sesi “ɳ” okunacağı zaman kef sesinin üzerine üç nokta veya tek nokta konulmuştur.

caɳɣı	جا ڭغی
mêɳe	مېڭه

Kef sesi “g” okunacağı zaman kefin üzerine yatay çizgi konulmuştur.

Örnekler:

kêlgen	کېلگه ن
sizge	سز گه

Vav sesi: Metinlerde dikkat çeken bir başka özellik de vav sesinin kullanımudur. Vav sesi “v” olarak okunacağı zaman üzerine üç nokta veya şapka (ۋ, ۋ) konulmasıdır. Böylece metinlerde “v” sesi, Arap alfabesinde hem vokal hem de konsonant değeri olan bu sesin okunuşundaki karışıklığı önlemek için bu şekilde gösterilmiştir.

Örnekler:

cuvab	ۋ اب
kêlûv	ۋ

KAYNAKÇA:

AKALIN 1998 Mehmet AKALIN: Tarihi Türk Şiveleri. Türk Kültürünü Araştırma Vakfı Yay. ANKARA.

CİRTAUTAS 1976 Ilse Laude CİRTAUTAS: Son Elli Yılda Edebi Özbekçenin Gelişmesi Üzerine. Türk Kültürünü Araştırmaları. 15-1,2.

COŞKUN 2000 Volkan COŞKUN: Özbek Türkçesi Grameri. T.D.K. ANKARA.

- DEMİRCİ 2001** Ümit Özgür DEMİRCİ: Özbek Türkçesinin Kuruluş Döneminin Özellikleri. (Çanakkale Onsekizmart Üniv.Sosyal Bilimler Enst. Basılmamış Bitirme Tezi.)
- ECKMANN 1998** J. ECKMANN: Çağatayca El Kitabı. (Çev: Günay KARAAĞAÇ) İstanbul Üniv. Edb. Fak. Yay. İSTANBUL.
- ERGİN 1997** Muharrem ERGİN: Türk Dil Bilgisi. (21. Baskı.) Bayrak Yay. İSTANBUL.
- KOCAOĞLU 2002** Timur KOCAOĞLU: Tarihi Metinlerin Transkripsiyonlanmasında ê- i Meselesi. Türk Kültürü. Sayı: 483- 484.
- TİMURTAŞ 1999** F. K. Timurtaş: Osmanlı Türkçesi Grameri. (9. Baskı) Alfa Yay. İSTANBUL.
- TOKATLI 1997** Suzan TOKATLI: Özbek Alfabeti Üzerine. Türk Dünyası. T. D. K. ANKARA.

